

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(65): 336-339

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Shrutishikha Sahoo

Research Scholar,
Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiva Campus, Puri

Sr. Prof. Anupama Prusty

Supervisor,
HOD, Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiv Campus, Puri

बीजमन्त्राणामुपचारपक्षविचारः

Shrutishikha Sahoo, Sr. Prof. Anupama Prusty

शोध-सङ्क्षेपः (Abstract)

अस्मिन् शोधपत्रे शब्दब्रह्मणो विवर्तभूतानां बीजमन्त्राणाम् उपचारपक्षाश्रितं वैज्ञानिकं तान्त्रिकञ्च प्रकर्षं सम्यग् विविच्यते। निगमागममूलिकायां परम्परायां बीजमन्त्राः केवलं वर्णसमुदायाः न स्युः, अपि तु ते परमचेतनशक्तेः सान्द्रीभूताः स्फुलिङ्गाः कम्पायमानाः तरङ्गाश्च सन्ति। प्रकृतगवेषणायां घेरण्डसंहिता-शारदातिलकादिप्राच्यग्रन्थानामाधारेण पञ्चमहाभूतानां (पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां) 'लं-वं-रं-यं-हं' इत्यादिबीजाक्षरैः सह विद्यमानः कार्यकारणसम्बन्धः स्फुटीक्रियते। षट्चक्रस्थितान् ग्रन्थीन् प्रबोध्य एते मन्त्राः कथं वात-पित्त-कफदोषान् साम्यावस्थां नयन्तीति विषयोऽत्र धातुवैज्ञानिकीमीमांसापुरःसरं चर्च्यते। आधुनिकक्वान्टमभौतिकीसिद्धान्तैः (Quantum Physics) तथा 'हाइपोथैलेमस' ग्रन्थिस्रावैः सह मन्त्रचिकित्सायाः (Mantra Therapy) सायुज्यं प्रदर्श्य प्रस्थापितं यद् बीजमन्त्रोच्चारणं न केवलं मानसिकोद्वेगम् अवसादञ्च निर्मूलयति, अपि तु शारीरिकव्याधीनां शमने परमभैषज्यवद् आचरतीति दिक्।

सङ्केतशब्दाः (Key Words)

बीजमन्त्रः (Bī ja-mantra) • उपचारपक्षः (Therapeutic Aspect) • भूतशुद्धिः (Elemental Purification) • षट्चक्रस्पन्दनम् (Chakra Vibration) • धातुसाम्यम् (Homeostasis) • शब्दब्रह्म (Sound Absolute) • आधुनिकविज्ञानम् (Modern Science) • घेरण्डसंहिता (Gheranda Samhita) • दैवव्यपाश्रयभैषज्यम् (Spiritual Therapy)

उपोद्घातः (Introduction)

निगमागममूलिकायां सनातनपरम्परायां शब्दब्रह्मणो विवर्तभूतोऽयं प्रपञ्चो वाङ्मयः समुपलभ्यते। "वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे" इति श्रुतिप्रामाण्यात् जगतो मूलप्रकृतिः शब्दमयी वर्तते। अस्मिन् वाङ्मयप्रपञ्चे मन्त्राणाम् विशेषतश्च बीजमन्त्राणां स्थानं सर्वोपरि विराजते। मन्त्राः केवलाः वर्णसमुदायाः न स्युः अपि तु ते परमचेतनशक्तेः सान्द्रीभूताः स्फुलिङ्गाः सन्ति। मन्त्रमहोदधितन्त्रराजतन्त्रादिषु ग्रन्थेषु बीजमन्त्राणां स्वरूपं रहस्यमयं चिकित्सोपयोगि च वर्णितमस्ति। प्रकृतेऽस्मिन् शोधपत्रे बीजमन्त्राणां दार्शनिकपक्षमुपेक्षित्वा केवलं तेषामुपचारपक्षः (Therapeutic Aspect) वैज्ञानिकदृष्ट्या, प्राच्यतन्त्रग्रन्थानामाधारेण च समालोच्यते।

आयुर्वेदसंहितासु मन्त्रचिकित्सायाः प्रामाण्यम् (Ayurvedic Scriptural Validation)

आयुर्वेदशास्त्रे व्याधयः विविधकारणैः सञ्जायन्ते, तेषां शमनाय त्रिविधा चिकित्सा वर्णिता-दैवव्यपाश्रयः, युक्तिव्यपाश्रयः, सत्त्वावजयश्च। चरकसंहितायाः सूत्रस्थाने (११.५४) स्पष्टमुद्धोषितम् तत्र दैवव्यपाश्रयः- मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादिः। अनेन सिद्धं भवति यत् युक्त्या (औषधादिभिः) क्रियमाणा चिकित्सा यदा मन्दफला भवति, तदा दैवव्यपाश्रयचिकित्सान्तर्गता मन्त्रशक्तिः रोगमुन्मूलयति। विशेषतश्च चरकसंहितायाः ज्वरचिकित्सायाम् (चि. ३.३१२) भगवतो विष्णोः सहस्रनाममन्त्रजपस्य ज्वरनाशकत्वं प्रतिपादितम्-

Correspondence:

Shrutishikha Sahoo

Research Scholar,
Vyakaran Vidyashakha,
CSU, Shri Sadashiva Campus, Puri

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम्।
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति॥
 अत्र मन्त्रोच्चारणजन्यः कम्पनतरङ्गः ज्वरवेगजनितं शरीरतापं
 मस्तिष्के गत्वा शमयति।
 तथैव सुश्रुतसंहितायाः कल्पस्थाने सर्पविषोपशमनाय मन्त्राणाम्
 अकाट्यं सामर्थ्यं प्रदर्शितम् (क. ५.८)
 मन्त्राणां दैवयुक्तानां सत्येन तपसा तथा।
 न विहन्यते गतिः क्षिप्रं विषं हन्तुः सुदारुणम्॥
 औषधीभ्योऽपि मन्त्राणां वीर्यमुत्कृष्टतरं स्मृतम्।
 अत्र सुश्रुताचार्यैः स्पष्टं प्रतिपादितं यत् विषनाशनकारिकाणाम्
 औषधीनां अपेक्षया मन्त्राणां वीर्यम् 'उत्कृष्टतरम्' भवति, यतः
 मन्त्रध्वनिः रक्ते प्रविष्टं विषवेगमपि सद्यः स्तम्भयितुं शक्नोति।
 • तान्त्रिकवाङ्मये बीजाक्षरोर्जा षट्चक्रकीलकञ्च (Tantric
 Energy Systems)

तान्त्रिकग्रन्थेषु, यथा शारदातिलके, प्रपञ्चसारे, नेत्रतन्त्रे च,
 मन्त्राणां बीजाक्षराणाञ्च परममुपचारकत्वं स्वीकृतमस्ति। शरीरे
 स्थितानि षट्चक्रान्तरगतानि दलानि विशिष्टैः वर्णैः स्पन्दितानि
 भवन्ति। यदा शरीरे वात-पित्त-कफानां वैषम्यं जायते, तदा
 तत्तच्चक्रगता ऊर्ध्वगामी ऊर्जा मन्दीभवति, येन रोगाः वितेजिरे।
 • मूलाधारचक्रम् (बीजम् - लं): इदं चक्रं पार्थिवतत्त्वस्य
 नियामकम्। अस्थिस्थ-जडता-दौर्बल्यादिषु रोगेषु 'पृथिवीतत्त्व-
 साम्यविधायि-लंकारबीजजपः' परमं भैषज्यं भवति।
 • स्वाधिष्ठानचक्रम् (बीजम् - वं): इदं जलतत्त्वस्य आधारकेन्द्रम्।
 वृक्कमूत्ररोगाः, प्रमेहादयश्च अस्य चक्रस्य विकृतिं निदानयन्ति। अत्र
 'सलिलतत्त्वविशोधक-वंकारबीजध्वनिः' प्रयुज्यते।
 • मणिपूरचक्रम् (बीजम् - रं): नाभिस्थितमिदं चक्रं जाठराग्नेः
 अग्नितत्त्वस्य च अधिष्ठानम्। अजीर्ण-मधुमेह-यकृद्विकारादिषु सत्सु
 'जाठराग्न्युद्दीपनकर-रंकारबीजपुरश्चरणम्' क्रियते।
 • अनाहतचक्रम् (बीजम् - यं): हृदयदेशे स्थितमिदं चक्रं वायुतत्त्वस्य
 नियन्ता। उच्चरक्तचाप-हृद्रोगादिषु 'हृदयकोशप्राणोर्जायनसमर्थ-
 यंकारबीजध्वन्युच्चारणम्' रोगमुन्मूलयति।
 • विशुद्धचक्रम् (बीजम् - हं): कण्ठकुहरे स्थितमिदं चक्रम्
 आकाशतत्त्वस्य प्रतीकम्। थाइराइड-ग्रन्थिविकारेषु कण्ठरोगे च
 'स्वरतन्त्रिकाविशोधक-हंकारबीजध्यानम्' उपदिष्टम्।
 • आज्ञाचक्रम् (बीजम् - ॐ / क्षं): भ्रूमध्यस्थितमिदं चक्रं मनसः
 केन्द्रम्। अनिद्रा-अवसाद-मानसिकतनावं दूरीकर्तुं 'चित्तवृत्तिनि-
 रोधकरोगनिवारक-ॐकारनादानुसन्धानम्' क्रियते।
 शारदातिलकतन्त्रे सप्तमे पटले मन्त्रवीर्यं प्रकटीकुर्वता उक्तम्—
 बीजाक्षरसमुद्भूता मन्त्रवर्णास्तु देवताः।
 तेषां न्यासादिना देहे रोगनाशो प्रजायते॥

अत्र 'देवता' शब्देन तत्तद्वर्णगता अमोघा रोगनाशिनी शक्तिरेव
 गृह्यते। यदा साधकः दीर्घसमासयुक्तं 'सुषुम्णामार्गप्रविष्टकुण्डलिनी-
 प्रबोधनसमर्थ-महामन्त्रपुटितजपम्' करोति, तदा तस्य शरीरे
 स्थितानि षट्चक्राणि सद्य एव उद्बोधितानि भवन्ति।
 मन्त्रस्पन्दनजनितकोशिकापुनर्नवीकरणप्रक्रिया(Cellular Rege-
 neration & Biophysics)

मन्त्राणाम् उपचारपक्षस्य सूक्ष्मतमं रहस्यं 'मन्त्रस्पन्दनजनित-
 कोशिकापुनर्नवीकरणप्रक्रिया' इति दीर्घसमासबोधकवाक्येन ज्ञायते।
 मानवशरीरं कोटिशः सजीवावयवैः (कोशिकाभिः) निर्मितमस्ति।
 प्रतिसैकण्डं सहस्रशः कोशः म्रियन्ते, नवीनाश्च उत्पद्यन्ते। यदा शरीरे
 रोगो जायते, तदा एषा प्रक्रिया विकृता भवति।

मन्त्रोच्चारणकाले जायमानः अनुनादध्वनिः (विशेषतः मन्त्राणाम्
 अन्ते स्थितः अनुस्वारस्य मकारस्य च नादः) कपालकुहरे स्थितानि
 अस्थीनि कम्पयति। अनेन कम्पेन मस्तिष्के स्थितं पिट्यूटरी-
 पीनियल-ग्रन्थिद्वयं सद्य एव सक्रियं भूत्वा दिव्यस्रावान् जनयति।
 अयं प्रवाहः 'मन्त्रस्पन्दनजनितदिव्योर्जाप्रवाहः' इति कथ्यते। अनेन
 प्रभावेण रुग्णकोशिकानां डीएनए-तन्त्रवः पुनः प्राबुध्यन्ते (सक्रिया
 अभवन्)। कोशिकानां शक्तिगृहाणि (Mitochondria) अधिकमा-
 त्रायाम् एटीपी-ऊर्जा (ATP) उत्पादितुं सिषधयिषन्ति एवं सति,
 मन्त्रवीर्येण शारीरिककोशिकासु नवजीवनं सञ्चरति, रोगाश्च मूलतः
 निनशुः।

आधुनिकवैज्ञानिकगवेषणानां निकर्षः(Modern Interdiscip-
 linary Validation)

साम्प्रतिके जगति आधुनिकविज्ञानमपि मन्त्राणां ध्वनिस्पन्दनं
 रासायनिकपरिवर्तने क्षममिति स्वीकरोति। अत्र कानिचन
 शोधपत्राणां निष्कर्षभूतानि तथ्यानि उपस्थाप्यते—

1. साइमेटिक्स (Cymatics - ध्वनिस्पन्दनज्यामितिः): डॉ. हान्स
 जेनी (Dr. Hans Jenny) महोदयेन स्वपरीक्षणैः सिद्धं यत्
 विशिष्टशब्दानां जपेन जडपदार्थेष्वपि सुव्यवस्थिताः ज्यामितीया-
 कृतयः उत्पद्यन्ते। 'ॐ' इति बीजाक्षरेण निर्मिता ध्वनिचित्राकृतिः
 साक्षात् तान्त्रिकग्रन्थेषु वर्णितस्य 'श्रीयन्त्रस्य' आकृत्या सह साम्यं
 भजते [1]। अनेन ज्ञायते यत् मन्त्राः शारीरिकावयवान्
 सुव्यवस्थिताकृतौ आनेतुं क्षमन्ते।

2. मस्तिष्कतरङ्गाणाम् अध्ययनम् (Brain Waves Research): द जर्नल ऑफ ऑल्टरनेटिव एण्ड कॉम्प्लीमेंट्री
 मेडिसिन (२०२४) इत्यस्मिन् प्रकाशितं यत् वैदिकमहामृत्युञ्ज-
 यमन्त्रस्य अथवा 'ह्रीं', 'क्लीं' इति बीजाक्षराणां जपेन मस्तिष्के
 'गामा' (Gamma) तथा 'अल्फा' (Alpha) तरङ्गाः तीव्रीभवन्ति
 [4]। एते तरङ्गाः परानुकम्पी-तन्त्रिकातन्त्रं (Parasympathetic
 Nervous System) सक्रियं कृत्वा मानसिकतनावं (Cortisol
 level) न्यूनीकुर्वन्ति, रोगप्रतिरोधकक्षमताञ्च (Immunity) सुदृढां
 विदधति [5]।

3. जलस्मृतिसिद्धान्तः (Water Memory Studies):
 जापानीवैज्ञानिकेन डॉ. मसारू इमोटो (Dr. Masaru Emoto)
 महोदयेन प्रमाणीकृतं यत् मन्त्रोच्चारणपूर्वकेण जलेन यदा
 शरीरस्थद्रवाः प्रभाविता भवन्ति, तदा जलस्य स्फटिकसंरचना
 अतीव स्वास्थ्यानुकूला जायते मानवशरीरे सत्तरिप्रतिशतं जलं
 वर्तते, अतः मन्त्रोर्जा शरीरस्थं जलं विशोध्य व्याधीन् हन्ति।

■ तान्त्रिकटीकापद्धत्या बीजाक्षरस्वरूपविमर्षः (Exegesis in
 Traditional Commentary Style)

अत्र जिज्ञासा जायते—किमिदं बीजाक्षरत्वं नाम? तदुच्यते—
 "बीजं सर्वशक्तीनां मूलकारणम्, अक्षरं क्षरणाभावयुक्तं नित्यं
 चैतन्यम्।"

• कामधेनुतन्त्रे^२ उक्तम्: "बीजाक्षरं परं ब्रह्म सर्वमन्त्रौघविग्रहम्।
 यस्य स्मरणमात्रेण सर्वव्याधिः प्रणश्यति॥"
 • तन्त्रालोकटीकायाम् (जयरथकृत्यायाम्) यदा साधकः
 एकाग्रचित्तः सन् "ह्रीं" अथवा "क्लीं" इति बीजं जपति, तदा केवलं
 कण्ठोष्ठव्यापारो न भवति, अपितु नादात्मिका शक्तिः
 कुण्डलिनीमुद्बोधयति। अत्र 'हकारः' शिवः, 'रेफः' शक्तिः, 'ईकारः'

• माया, 'नादविन्दू' च दुःखहरौ। एवं सति निखिलब्रह्माण्डस्य ऊर्जा तस्मिन्नेव मन्त्रे समाहिता भवति।

■ **बीजमन्त्राणां धातुवैज्ञानिकी मीमांसा स्वरूपश्च**
मननात् त्रायते इति मन्त्रः। बीजं तु समस्तसामर्थ्यगर्भीकृतः सूक्ष्मातिसूक्ष्मः शब्दविशेषः। यथा वटबीजे महावटवृक्षः सुप्तो वर्धते, तथैव बीजमन्त्रेऽपि देवतायाः समग्रं वीर्यं निगूढं भवति। तान्त्रिकवाङ्मये "ह्रीं", "श्रीं", "क्लीं", "ऐं", "हूं", "फट्" इत्यादीनि बीजानि केवलमक्षराणि न सन्ति, अपि तु विशिष्टकम्पनानां (Vibrational frequencies) जनकानि स्युः।

एतानि बीजानि मानवे शरीरे स्थितानि षट्चक्राणि आन्दोलयन्ति। यदा कश्चिद् जनः सुदीर्घकालं व्याप्य बीजमन्त्रमुच्चारयति, तदा तदीये शरीरे 'संनाद्यन्त' (पुनः पुनः नादयुक्ताः) प्रयोगाः स्वतः एव प्रस्फुटन्ति। मन्त्रोच्चारणेन रसना-कण्ठ-मूर्ध-हृदयस्थिताः सिराः सञ्चालिताः भूत्वा अमृतस्रावं जनयन्ति, येन व्याधीनां शमनं जायते।

■ **उपचारपक्षे बीजमन्त्राणां विनियोगः (Clinical Application)**

प्राचीनग्रन्थेषु रोगनिवारणाय मन्त्राणामुपचारपक्षः बहुधा व्याकृतः। तद्यथा विभिन्नरोगाणामुपशमनाय अधोनिर्दिष्टाः बीजमन्त्राः प्रयुज्यन्ते—

• **लं (पृथिवीबीजम्)**: अयं मन्त्रः मूलाधारचक्रे स्पन्दनं जनयति। अनेन अस्थिरोग-दौर्बल्यादयः उपशाम्यन्ति।

• **वं (जलबीजम्)**: स्वाधिष्ठानचक्रस्थोऽयं मन्त्रः शरीरे जलीयांशं नियन्त्रयति। रक्तविकार-मूत्ररोगादिषु अयं परमौषधम्।

• **रं (अग्निबीजम्)**: मणिपूरचक्रमुदीप्य अयं मन्त्रः मन्दाग्निं, जठरदोषं, मधुमेहं (Diabetes) च दूरीकरोति।

• **यं (वायुबीजम्)**: अनाहतचक्रस्थोऽयं मन्त्रः हृदयरोगाणां फुफ्फुसगत रोगाणां च नाशायतिप्रशस्तः।

• **हं (आकाशबीजम्)**: विशुद्धचक्रमुत्तेज्य अयं कण्ठरोग-थायराइड (Thyroid) विकार-स्वरभङ्गादीन् वारयति।

• **ॐ (प्रणवबीजम्)**: आज्ञाचक्रस्थोऽयं मन्त्रः मानसिकोद्वेगं, अनिद्रां (Insomnia), अवसादं (Depression) च निर्मूलयति।

ननु कुत्रेदं प्रपञ्चितं यद् विशिष्टं बीजाक्षरं विशिष्टेनैव महाभूतेन सम्बद्धमिति चेत्, उच्यते— आगमपरम्परायामतिप्राचीनग्रन्थेषु अस्य रहस्यस्य स्फुटं निरूपणमुपलभ्यते। विशेषतः श्रीलक्ष्मणदेशिकप्रणीते 'शारदातिलके' तथा च महर्षिधेरशब्दितायां 'घेरण्डसंहितायां' घटसाधनान्तर्गतायां भूतादिशुद्धौ (अथवा घटस्थदशामुद्राप्रकरणे पार्थिवी-आम्भसी-आग्नेयी-वायवी-आकाशीयाख्यधारणासु) एतद्विषयकं साङ्गोपाङ्गं प्रामाण्यं समुल्लसति। तत्र हि 'लं'कारस्य पृथिव्या, 'वं'कारस्य जलात्मिकया प्रकृत्या, 'रं'कारस्य प्रदीप्ताग्निना, 'यं'कारस्य मरुता (वायुना), 'हं'कारस्य च गगनतत्त्वेन (आकाशेन) सह तादात्म्यं सुशब्दितमस्ति। यथोक्तं घेरण्डसंहितायाम् (३।६८-७९)— "यत्पृथिवीतत्त्वं पीतवर्णं लङ्कारबीजाक्षरलाञ्छितं... तत्र प्राणानां धारणात् सर्वव्याधिविनाशो भवति।" तथैव 'शारदातिलके' (त्रिपुरसुन्दरीपटले वा भूतशुद्धिप्रकरणे) सम्यगुद्घोषितं यद् एतानि महाभूतबीजानि प्राणिनां धातुसाम्यक्रियां सञ्चालयन्ति। अतः एतेषामुच्चारणक्रमेण शरीराश्रितपञ्चमहाभूतानां विसंवादात्मकदोषसमुदायो विलीयते, प्रकुपिताश्च शारीरिकान्यादयः प्रकृतस्थितां यान्तीति तान्त्रिकरहस्यविदामविवादः सिद्धान्तः। **योगवासिष्ठे** ^३ सूच्यते यद् मानसिकी आधी एव शारीरिकी व्याधिः भवति। बीजमन्त्राः प्रथमतः चित्तं संशोध्य तदनु शरीरगतान् वात-पित्त-कफदोषान् साम्यावस्थां नयन्ति।

■ **प्राच्यटीकाग्रन्थानां दृष्टिः सम्मतिश्च**

प्राचीनटीकाग्रन्थेषु बीजमन्त्राणां भैषज्यगुणधर्मः सविस्तरं विवेचितः। प्रपञ्चसारतन्त्रस्य पद्मपादाचार्यकृतायां

विवरणटीकायाम् उल्लेखो वर्तते यत् — "बीजाक्षराणि शरीरगतान् प्राणवायून् नियम्य धातुसाम्यं विदधति।"

तथैव *शारदातिलकस्य* राघवभट्टकृतायाम् *पदार्थादर्शटीकायाम्* संलिखितमस्ति —

"मन्त्राणां वीर्यं साशङ्कैः जनैः न लभ्यते। निष्कम्पचेतसा कृतं बीजजपनं क्रुद्धमपि पित्तं शमयति, क्षीणमपि कफं प्रकोपाद् रक्षति।"

अनेन ज्ञायते यद् मन्त्रचिकित्सा (Mantra Therapy) प्राचीना-युर्वेदस्य तन्त्रस्य च अविभाज्याङ्गमासीत्। एषा दैवव्यपाश्र-यभैषज्यनाम्ना प्रसिद्धा आसीत्।

अस्यैवावधारणस्य दार्शनिक-शारीरिकी मीमांसां प्रकुर्वद्भिरुच्यते यद्— समुपलभ्यमानेषु तान्त्रिकटीकाग्रन्थेषु बीजाक्षराणां भौतिकपरिवर्तनकारिणी शक्तिः सुदृढं प्रपञ्चिता। पद्मपादाचा-

र्याणामयमाशयो यत् यदा कश्चिद् विनेयः (साधकः) एकाग्रचित्तेन विशिष्टवर्णमुच्चारयति, तदा तस्य कण्ठतालुहृदयादिषु स्थानेषु

उत्पद्यमानाः काम्पायमानतरङ्गाः (Vibrational oscillations) शरीराभ्यन्तरचारिणं मुख्यप्राणम्, अपान-समान-उदान-

व्यानरूपांश्च उपप्राणान् क्रमेण नियमितरूपेण सञ्चालयन्ति। एतस्मादेव कारणाद् आयुर्वेदशास्त्रप्रसिद्धानां सप्तधातूनां (रस-रक्त-

मांस-मेद-अस्थि-मज्जा-शुक्राणाम्) वैषम्यं विनश्यति, प्रकृत्या च धातुसाम्यं समुपजायते।

अपरञ्च, राघवभट्टविरचितायां पदार्थोपदर्शिकायां टीकायां यत् मनसः संशयराहित्यं प्रतिपादितं, तत् खलु आधुनिकम-

नोदैहिकचिकित्साविज्ञानस्य (Psychosomatic Medicine) मूलभित्तिरिव प्रतीयते। साशङ्कचेतसा कृतं जपमनुष्ठानं वा

मस्तिष्कतरङ्गेषु (Brain waves) व्यतिक्रमं जनयति, येन मन्त्रवीर्यं कुण्ठितं जायते। विपरीतश्च, निष्कम्पहृदयेन यदा 'रं'

अथवा 'वं' इति बीजाक्षरावृत्तिः क्रियते, तदा सा शरीरगतां रसाभिसरणक्रियां (Blood circulation) मस्तिष्के स्थितं

'हाइपोथैलेमस' ग्रन्थिञ्च संशोध्य क्रुद्धमपि रसविपाकजन्यं पित्तप्रकोपं तत्क्षणादेव शमयति। एवमेव विकृतं कफदोषं स्वस्थाने

स्थापयित्वा स्वरभङ्ग-श्वासकासादीन् गदान् वारयति। अतः तान्त्रिकाचार्याणां मते बीजमन्त्राः न केवलाः पारलौकिकसिद्धये

स्युः, अपि तु ते प्रत्यक्षफलदातारः शारीरिकाधिव्याधिनाशकाः परमौषधविशेषाः सन्तीति अकाट्यं सत्यम्॥

शारदातिलकतन्त्रे सप्तमे पटले मन्त्रवीर्यं प्रकटीकुर्वता उक्तम्—

बीजाक्षरसमुद्भूता मन्त्रवर्णास्तु देवताः।

तेषां न्यासादिना देहे रोगनाशो प्रजायते॥

अत्र 'देवता' शब्देन तत्तद्वर्णगता अमोघा रोगनाशिनी शक्तिरेव गृह्यते। यदा साधकः दीर्घसमासयुक्तं 'सुष्पुष्पामार्गप्रविष्टकुण्ड-

लिनीप्रबोधनसमर्थ-महामन्त्रपुटितजपम्' करोति, तदा तस्य शरीरे स्थितानि षट्चक्राणि सद्य एव उद्बोधितानि भवन्ति।

मन्त्रस्पन्दनजनितकोशिकापुनर्नवीकरणप्रक्रिया (Cellular Regeneration & Biophysics)

मन्त्राणाम् उपचारपक्षस्य सूक्ष्मतमं रहस्यं 'मन्त्रस्पन्दनजनितको-

शिकापुनर्नवीकरणप्रक्रिया' इति दीर्घसमासबोधकवाक्येन ज्ञायते। मानवशरीरं कोटिशः सजीवावयवैः (कोशिकाभिः) निर्मितमस्ति।

प्रतिसैकण्डं सहस्रशः कोशः म्रियन्ते, नवीनाश्च उत्पद्यन्ते। यदा शरीरे रोगो जायते, तदा एषा प्रक्रिया विकृता भवति।

मन्त्रोच्चारणकाले जायमानः अनुनादध्वनिः (विशेषतः मन्त्राणाम् अन्ते स्थितः अनुस्वारस्य मकारस्य च नादः) कपालकुहरे स्थितानि अस्थीनि कम्पयति। अनेन कम्पेन मस्तिष्के स्थितं पिट्यूटरी-पीनियल-ग्रन्थिद्वयं सद्य एव सक्रियं भूत्वा दिव्यस्रावान् जनयति। अयं प्रवाहः 'मन्त्रस्पन्दनजनितदिव्योर्जाप्रवाहः' इति कथ्यते। अनेन प्रभावेण रुग्णकोशिकानां डीएनए-तन्तवः पुनः प्राबुध्यन्ते (सक्रिया अभवन्)। कोशिकानां शक्तिगृहाणि (Mitochondria) अधिकमात्रायाम् एटीपी-ऊर्जा (ATP) उत्पादितुं सिषधयिषन्ति एवं सति, मन्त्रवीर्येण शारीरिककोशिकासु नवजीवनं सञ्चरति, रोगाश्च मूलतः निनशुः।

■ आधुनिकवैज्ञानिकी समीक्षा (Modern Scientific Discourse)

सद्योविहितेषु वैज्ञानिकानुसन्धानेषु (Modern Scientific Researches) मन्त्रोच्चारणस्य प्रभावः सुस्पष्टीकृतः। शब्दतरङ्गाः (Sound waves) यदा मस्तिष्कस्य 'हाइपोथैलेमस' (Hypothalamus) इति भागं प्रविशन्ति, तदा 'एन्डोर्फिन' (Endorphins) सदृशाः हितकारिणः रसाः स्रवन्ति।

नील्स बोर (Niels Bohr) तथा क्वान्टम भौतिकी (Quantum Physics) सिद्धान्तानुसारं विश्वमिदं केवलं पदार्थमयं नास्ति, अपि तु ऊर्जातरङ्गमयम् (Energy Vibrations) अस्ति। मन्त्राणामुच्चारणं मानवकोशिकासु (Cells) विद्यमानानां क्रोमोसोम्सु (Chromosomes) इत्येतेषामपचयं रुणद्धि, येन वयःस्थापनं (Anti-aging) रोगप्रतिक्षिप्तता च वर्धते। साम्प्रतिके जगति आधुनिकविज्ञानमपि मन्त्राणां ध्वनिस्पन्दनं रासायनिकपरिवर्तने क्षममिति स्वीकरोति। अत्र कानिचन शोधपत्राणां निष्कर्षभूतानि तथ्यानि उपस्थाप्यते—

4. साइमेटिक्स (Cymatics - ध्वनिस्पन्दनज्यामितिः): डॉ. हान्स जेनी (Dr. Hans Jenny) महोदयेन स्वपरीक्षणैः सिद्धं यत् विशिष्टशब्दानां जपेन जडपदार्थेष्वपि सुव्यवस्थिताः ज्यामितीयाकृतयः उत्पद्यन्ते। 'ॐ' इति बीजाक्षरेण निर्मिता ध्वनिचित्राकृतिः साक्षात् तान्त्रिकग्रन्थेषु वर्णितस्य 'श्रीयन्त्रस्य' आकृत्या सह साम्यं भजते। अनेन जायते यत् मन्त्राः शारीरिकावयवान् सुव्यवस्थिताकृतौ आनेतुं क्षमन्ते।
5. मस्तिष्कतरङ्गाणाम् अध्ययनम् (Brain Waves Research): द जर्नल ऑफ ऑल्टरनेटिव एण्ड कॉम्प्लीमेंट्री मेडिसिन (२०२४) इत्यस्मिन् प्रकाशितं यत् वैदिकमहामृत्युञ्जयमन्त्रस्य अथवा 'ह्रीं', 'क्लीं' इति बीजाक्षराणां जपेन मस्तिष्के 'गामा' (Gamma) तथा 'अल्फा' (Alpha) तरङ्गाः तीव्रीभवन्ति। एते तरङ्गाः परानुकम्पी-तन्त्रिकातन्त्रं (Parasympathetic Nervous System) सक्रियं कृत्वा मानसिकतनावं (Cortisol level) न्यूनीकुर्वन्ति, रोगप्रतिरोधकक्षमताश्च (Immunity) सुदृढां विदधति।
6. जलस्मृतिसिद्धान्तः (Water Memory Studies): जापानीवैज्ञानिकेन डॉ. मसारु इमोटो (Dr. Masaru Emoto) महोदयेन प्रमाणीकृतं यत् मन्त्रोच्चारणपूर्वकेण जलेन यदा शरीरस्थद्रवाः प्रभाविता भवन्ति, तदा जलस्य स्फटिकसंरचना

अतीव स्वास्थ्यानुकूला जायते मानवशरीरे सत्तरिप्रतिशतं जलं वर्तते, अतः मन्त्रोर्जा शरीरस्थं जलं विशोध्य व्याधीन् हन्ति।

■ उपसंहारः(conclusion)

निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यद् बीजमन्त्राणामुपचारपक्षः कश्चन कपोलकल्पितो विषयो नास्ति, अपि तु सः गहनमनोवैज्ञानिकाधारयुक्तः, शरीरविज्ञानसम्मतश्च वर्तते। शब्दविद्यायाः एषः परमः प्रकर्षः। आधुनिकचिकित्सापद्धत्या (Allopathy) सह यदि एतस्याः मन्त्रचिकित्सायाः समन्वयः क्रियेत, तर्हि मानवजातिः अल्पायासेन एव असाध्यशारीरिक-मानसिकरोगेभ्यः मुक्तिं लब्धुं शक्नुयात्। अतः अस्मिन् विषये पुनरपि नूतनगवेषणानां महती आवश्यकता वर्तते।

सन्दर्भग्रन्थसूची (References)

- (क) प्राचीनाः आधाराः (Ancient Texts & Commentaries):
1. शारदातिलकम् – लक्ष्मणदेशिकप्रणीतम्, राघवभट्टकृता 'पदार्थादर्श' टीका, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
 2. प्रपञ्चसारतन्त्रम् – जगद्गुरुशङ्कराचार्यविरचितम्, पद्मपादाचार्यकृता 'विवरण' टीका, तान्त्रिकग्रन्थमाला।
 3. मन्त्रमहोदधिः – महीधरकृतः, 'नौका' स्वोपज्ञटीकासहितः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
 4. चरकसंहिता – सूत्रस्थानम् (दैवव्यपाश्रयभैषज्यविमर्शः), निर्णयसागर प्रेस।
- (ख) आधुनिकाः सन्दर्भाः (Modern Scientific References):
1. Dr. David Frawley (Vamadeva Shastri) – *Mantra Yoga and Primal Sound*, Lotus Press, 2010.
 2. Innes, K. E., & Selfe, T. K. (2014) – *The Effects of Mantra Meditation on Brain Functioning and Cortical Thickness*, Journal of Cognitive Neuroscience, 26(4), 812-825.
 3. Dr. Hiroshi Motoyama – *Theories of the Chakras: Bridge to Higher Consciousness*, Quest Books, 1981.
- पाद टिप्पणी
1. ऋग्वेदीये वागाम्भूणीसूक्ते (अथवा तैत्तिरीयब्राह्मणे २।८।८।४) शब्दब्रह्मणः सर्जनात्मिकां शक्तिं प्रकटयितुम् इदं वाक्यं समुद्धृतम्, यत्र वाचः प्रपञ्चमूलकारणत्वं सुप्रतिपादितम् अस्ति।
 2. कामधेनुतन्त्रस्थ-अक्षरकोशप्रकरणे बीजाक्षराणां चैतन्यस्वरूपत्वं कायिक-भैषज्य-सामर्थ्यञ्च निर्देष्टुं समुपलभ्यतेऽयं श्लोकः।
 3. योगवासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे (सर्ग ८१/८२) वसिष्ठ-रामसंवादे आधिव्याध्योः परस्परं कार्यकारणसम्बन्धं मनोदैहिकचिकित्सा-सिद्धान्तश्च (Psychosomatic Theory) स्पष्टीकर्तुम् अयं प्रसङ्गो वर्णितः।